

Per Hvamstad

Sølnkletten – kulturminner forteller

Storsølnkletten med sin kjente profil.

At kulturminner forteller historie forstår en fort når en vandrer i Sølnkletten, eller Alvdal vestfjell. Det er ikke langt mellom spor av menneskelig virksomhet. Mange av spora er lett å tolke, andre er mer problematisk og det er en mengde spor en ikke ser. Dette gjør området ekstra spennende. Når vi nå skal nærme oss områdets historie, skal vi først og fremst se på de spora vi finner, forklare litt, men utfyllende kunnskap

må dere hente andre steder.

Grunnlaget for artikkelen er et arbeid knyttet til Regionalplan for Rondane-Sølnkletten, utarbeidet for å sikre villreinstamma og legge til rette for næringsvirksomhet. Sølnkletten er ett av 23 nasjonale villreinområder og inngår dessuten i en av to europeiske villreinregioner i Norge. For å kunne si noe om bruk og virksomhet gjennom tida, gjorde Nordøsterdalsmuseet et forsøk

Tegnforklaring

Arkeologiske kulturminner

Vermestatus

Automatisk meder
funktivet

- Vedtakshæder
i fylke registeringer
i Nivdal
- • • Annen arkeologisk lokalitet
- • • Funnsted
- • • Fangstlokalitet
- • • Gravminne
- • • Jernvinneanlegg, Kullfremstillingsanlegg, Tjærbrenningsanlegg
- • • Bopieting-aktivitetsområde
Utmarsk kulturminner
- • • Område med arkeologiske kulturminne.
Vermestatus: automatisk fredet/registrert
Mange av figurene er svært små og
derfor symbolisert med punkt som viser kalletypen
- • • Fredede Bygninger/bygningsmiljø
fester eller Bygninger/registrerte Kulturmiljøer
- • • Bygning registrert i SEFRAX
SEFRAX er et landsdekkende register over eldre bygninger og
andre kulturminner i Norge.
SEFRAX registreringen gir ingen selvstendig vermestatus men vernevedtaket
skal vurderes når dette er aktuelt

Dataskilder:
Riksantikvarens og universitetsmuseenes registreringer
Lokale registreringer i Nivdal
Planområdet

Kartgrunnlag: N50-1000 og 1:50000 (1990). Kart av tematiske grunnlegger og transformert fra MKK (2005).
Utviklet av Kartdata Norge og Nivdal. © Kartdata Norge, Nivdal, Trondheim og Sør-Central kommuner

Temakart til fylkesdelplan for Sølnkletten villreinområde.

på å framskaffe en oversikt over alle typer kulturminner. Arbeidet avdekket et enormt, men sjølsagt ikke fullstendig, materiale, med et tidsspenn på anslagsvis 8000 år. Nettopp villreinen, sammen med fiske og anna jakt, kanskje bever, var grunnen til at folk søkte til Sølnekletten. Et vesentlig skifte i bruk av området må vi regne med å finne etter hvert som randområdet får fast og etter hvert voksende bofast befolkning. Det skjer imidlertid først fra midten av 1600, altså de siste 400 åra. De fleste spora vi finner skriver seg nettopp fra denne siste og begrensede perioden. Dette gjør at det er spesiell grunn til å være på vakt, området har fremdeles mange hemmeligheter.

Fokus vil ikke være på mengden spor, men av typene kulturminner og litt tolking.

Grunnlaget for det som legges fram har i hovedsak vært tidligere registreringer, sentrale og lokale, litteratur, samtaler og befaringer i området.

Geografisk avgrensing

Området dekker et sammenhengende areal på ca 1.400.000 dekar. Enkelt følger grensa vegnettet som nå går rundt området, dvs riks- og fylkesvegene: Rv. 3 Atna-Alvdal, Rv. 29 Alvdal-Folldal, Rv. 27 Folldal-Enden, Rv. 219 Enden-Atna. Finnsjøfjellet mellom Atna og Rv. 29 er på sett og vis et område for seg, men er en naturlig del av beiteområdet for villreinstamma.

Det er knapt noen felles betegnelse for hele området. Alvdal vestfjell er en betegnelse som dekker det meste og som er godt kjent blant de fleste, ikke

minst fotturistene. I forvaltningssammenheng brukes betegnelsen Sølnekletten.

Sentralt i området ligger Storsølnekletten, 1827 moh, med Breisjøen 950 moh rett under. Fra toppen ser en utover et mer eller mindre sammenhengende høgfjellsområde preget av grunnfjell, med sparagmitt, granitt og gabro. Det er skral grunn, men god grobotn for måsså, fjellbjørk, vier og kratt. Utkanten av området dekkes av furuskog på sandgrunn, steinrikt, med kvitmåsså. Ytterst ligger gardsbebyggelsen. Området har mange tjøenner og utspring for elver og daler, der det også er beite- og seterområder, noen steder konsentrert, andre steder enkeltsetrer med langt til naboen. Ei viktig geologisk grense går mellom Sølndalen og Haustdalen, mellom grunnfjellet og det såkalte trondheimsfeltet, med skifrige malmførende, fruktbare bergarter. Det er et greit avgrenset område, mange likhetstrekk, men også lokal variasjoner.

Ferdselsveger

De første spor etter aktiviteter en treffer på er ofte veger eller stier. Enten en kjører eller går, så følger en ofte gamle tråkk. Med sin sentrale beliggenhet var området ei naturlig og dessuten lett lei mellom Østlandet og Trøndelag. En viktig veg var over fjellet fra Hedmarken via Gudbrandsdalen til Setningen, og videre til Atnbrua, Grimsbu, Kakelldalen og videre nordover til Kvikne. Trafikken økte betydelig da gruver og smelthytter kom i gang, særlig var det stort behov for transport av proviant og matvarer. Der riksvegen krysser Atna nå, var det

Gamle Atndalsvegen ved Hørša.

tidligere et vad. Ei ferdabu som sto her, er nå på Glomdalsmuseet. Denne trafikken var noe av grunnlaget for fast bosetting ved Atnbrua, den ytterste utkant av Tynset prestegjeld, og aktivitet i fossen. Korn ble fraktet over fjellet og malt her og mjøl fraktet videre. Nordre Enden i Sollia var et viktig overnattingssted for lasskjørerne. I 1850-åra kunne opptil 1000 hester passere. Vegleia som Ringebugarer med fiskerett i Finnsjøen fulgte, fortsatte videre østover under betegnelsen blesterveien.

En annen interessant "transport" eller rettere vandring, var arbeidsvandrerne fra Gudbrandsdalen på veg til sommerarbeid i Østerdalen. Det finns flere "dølveger" i området og ved Dølbekken var det kvilestille for arbeidsvandrerne som kom ned Aumdalen. Fra Stadsbuøyen gikk vegen forbi Flatsetra nedover Sølndalen, eller fra Straumbu til Søl-

dalen og videre til Alvdal. I Ferdaminne forteller Vinje om sitt møte med gudbrandsdøler på Straumbu.

I Ringebu kommunearkiv finns et interessant kart som viser vegen fra Atnlia, Atnbrua til Baugen i Alvdal, dessuten navn på de fleste garda opp over langs Glåma.

Fra Alvdal til Follidal kan en vandre på gammelvegen mellom disse to bygdene. Den gikk naturlig nok fra Plassen, Lovise Hytte, rett opp Plasslia via Haustdalen til Grimsbu. Dette var hovedvegen fram til 1890-åra.

Mange av dagens veger innover området er i utgangspunktet de gamle setervegene, kløvveger, utbedret så det ble mulig å ta seg fram med kjerre. I 1950-åra ble det omfattende vegarbeid. Mjølkebilen skulle fram.

Hva slags kulturminner?

De eldste spor etter aktivitet må en bare ane. Når en vandrer langs vassdraget innerst i, er det bare å sette seg i vasskanten på strategiske plasser, små nes, eid, der det var naturlig for reinen å ta seg over. På slike plasser er det funnet spor etter tilholdssted, midlertidige boplasser eller tilfeldige bålplasser. I alle fall har jegere for inntil 8000 år sia kanskje hvilt på samme stedet og arbeidet med steinvåpen, utstyret sitt. Det er funnet over 20 slike lokaliteter og det viktigste sporet er små steinavslag, og noe skjørbrønt stein fra bålet.

Ellers er det også gjort funn av gjenstander. Slike funn er svært sjeldne, og må nytes på museer, men somme tider dukker det jo opp funn. For ei tid sia oppdaget en vandrer en pilspiss som sto opp i vegen fra Slette mot Veslsølnsjøen. Vegen går nærmest gjennom ei

grav, der det gjort rike enkeltfunn, fram til utgraving. Grava er datert til merovingertid (vikingtida) 700-1050. Høgfjelllets tidlige historie er en mosaikk av større og mindre funn. Det betyr at en må ferdes med forsiktighet og mulige spor rapporteres til rette vedkommende.

Dyregraver / fangst

Ikke alle spor er like vanskelig å finne, eller å forstå. Alle som vandrer i fjell og utmark kommer over dyregraver. Et spesielt anlegg finns i Gravskardet, på grensa mellom Alvdal, Stor-Elvdal og Folldal kommuner. Her gir navnet et klart signal, og anlegget består av noen murte graver med ledegjerder, dessuten tydelige spor etter oppmuring som kan tyde på et massefangstanlegg. Dyra ble

Murt dyregrav og ledegjerde i Gravskardet. Foto: Arild Alander.

trengt inn i ei smal trakt og styrtet utafor en bratt skrent. Anlegget, som er unikt i Alvdal vestfjell, er undersøkt av Edvard Barth og datert til 950-60.

Dyregravene er gravd ned i bakken og det totale antall er svært stort. Gravene er brukt over lang tid. Fangsmåten krevde stor innsats. Når en ser de store anlegga, kan en lett forestille seg arbeidet med etablering av gravene, tilsyn og røkt, for ikke å snakke om foredling og transport av produktene. Hvor jegerne egentlig hadde sitt faste tilholdssted er et spennende tema.

Dyregravene finner en der det var naturlig trekk for dyra, naturlig å ta seg fram, ofte samme leia i dag. Dessuten måtte det være mulig å grave, så langs vassdrag og elver, på rander, såttåer er det aktuelt å leite. Dyregraver finns overalt, i Sølndalen, langs Breisjøvassdraget, i Stor- og Vesl-Grytdalen, ved Atnbrua og både sør- og nordover langs Atna. Langs Hørssa, på grensa mellom Stor-Elvdal og Folldal er det ei fin rekke, det samme finner vi sør i Atndalen, på en smal rande oppover mot Brenthaugan. Langs elvene på Hanestad finns det graver, ved Nea ved Øvrevollen er det ei rekke graver som står godt. Det samme gjelder i Mjovassdalen og på sørsida av Folla ved Grimsbu.

Ei detaljert registrering av dyregraver i Alvdal har avdekket omfattende systemer: Stenbakken / Brennvola 64 graver, Kjemsjøsetra / Svartåsen 49 graver, Kolletvola / Måsådalen 34 graver, Vardsetra / Vesleskaret 19 graver, Finnbudalen 19 graver, Dølbekken / Røskåsen 37 graver, Hausta / Bratthauan 50 graver, Kvebergstuen / Kampen 14 graver. Daterte dyregraver i Vestfjella og tilgrensende områder er fra like før vår

Gravd dyregrav ved Myrfloen mot Brenthauan, S. Atndalen.

tidsregning til 1400. Utgravinger og undersøkelser viser også at det har vært skiftende bruk, ofte har graver ligget ubrukt i perioder, for så å bli tatt i bruk att.

Ved Gravmobakken i N. Atndalen er det et system på innpå 20 graver. I 1716 var det en sak om rettigheter og bruk av fjellet og disse gravene tilhørte Ildstad og Solbjørg i Nord-Fron og var bruk til 1680 åra. I 1666 er ”dyregilder” som Sørhus i Alvdal hadde, tatt med i matrikkelen. Det er mange saker på 17-1800-tallet som viser at graver ble brukt til innpå 1700-tallet. Geværet gjorde jakta enklere, men etterlater seg færre spor.

Jarnblestring

Groper i bakken, som vi trur er attfylte, sammenraste, mislykkede dyregraver, kan vise seg å være noe helt annet. Slike

Kølgrop ved Øverdalssetra.

groper treffer vi på ved Øverdalssetra og Stor- og Vesle-Grytdalen i Sollia. Disse gropene blir tolket som spor etter kølbrenning. Kølbrenning i grop dateres til eldre jernalder og middelalder. I tilknytning til noen av gropene fins det store hauger med slagg. Køla produsert i gropene ble brukt til å framstille jarn av myrmalm. Sjølve framstillingsmåten er det dessverre ikke spor etter.

Ved Øverdalssetra finner vi også et annet, svært sjeldent kulturminner. På flere steiner er det hogget inn små groper, skålgroper. Dette oppfattes som en form for helleristninger, med tilknytning til jordbruk / seterbruk. Kanskje ble de brukt til ofring for gode år.

På Stormoen i Alvdal er det registrert 44 kølgroper, datert til tida 1020 til 1160. Det er mest naturlig å tenke seg at køla ble brukt til jarnblestring, men det er ikke funnet noe slikt anlegg. Yngre blesteranlegg fins, men de er daterte til 1400-tallet. Mange vil ha sett

slike yngre blesteranlegg, omtalt som Evenstad-metoden, steinsatt groper med åpning i front, gravd inn i bakken. Leiter en til høyre finner en kanskje en haug med slagg. Disse ulike kulturminnene viser framstilling av jarn over en periode på mer enn 2000 år. Øverdalsgropene er fra eldre jernalder, 500 før vår tidsregning, mens den siste smeden i Sollia som brukte blesterjarn, Halvor Tangen, døde i 1890. Dette viser at området at området har hatt en spesiell posisjon når det gjaldt produksjon av jarn fra myrmalm.

Blestergrop i Alvdal. Foto: Halldor Nyeggen.

Jarnblestringa ble avsluttet med den såkalte Evenstad metoden, brukt fra 14/1500. Navnet har metoden etter Ole Evenstad, storbonde på Evenstad i Stor-Elvdal, lensmann, eidsvollsmann og stortingsmann, og opptatt av næringsutvikling. Han kjente til jarnblestring fra nærmiljøet, svært sannsynlig i Sollia. Han såg at det gikk nedover med aktiviteten, det lokale jarnet ble utkonkurrert. Derfor samlet han opplysninger og leverte inn ei avhandling til Det Kgl

Danske Landhuusholdningsselskab med tittelen "Fra Myr-Malm til Jern og Staal", trykt i 1790. Han fikk gullmedalje for avhandlinga, vi fikk den mest detaljerte beskrivelsen som fins, men jarnproduksjonen fikk ikke noe oppsving.

Interessant er det også å merke seg at Kong Håkon 6. er opptatt av at nordøsterdølene skal bli mer aktive i framstilling av jern. I Rettarbota av 1358 gir kongen nordøsterdøler rett til å "føre eders varning til Hedmark og andre steder", antakelig Hamarkaupangen og Åker.

Fra rettssaker hører vi om grimsbygger på jarnblestring i Atndalen siste halvdel av 1600-tallet. I 1682 henter Ole A. Storsteigen myrmalm i fjellet og blir dømt for å ha brutt helgedagsfreden, mens det i 1691 blir forbudt for "Lille-Elvdals indvaanere at bemektige sig myrmalm" ved Vesle Nehatten, nordøst for Blankgrytkroken. Samme år sikrer bøndene på Hanestad seg hevdsrett på myrjarnblestring fra Dypdalen til Gråhøgda. Dypdalsgardene i Sollia hadde i 1770 blesterstue mellom Finsjøen og Atna. Oppsitterne i Setningslia hadde særrett til å drive blester og køl i Atnlia. På Kirkestuen i Sollia ble det drevet bondeindustri med jarnproduksjon, tjurru- og kølbrenning.

Ingen kommune i Nord-Østerdalen er så gjennomregistrert når det gjelder kulturminner i utmark som Alvdal. I kommunen er det registrert 140 blesteranlegg, med en viss konsentrasjon innover Sølndalen, i Plasslia, innover dalen mot Sølndetra, Vardmoan sørover mot Finnbudalen. Et spesielt interessant anlegg låg ved Kjølldalsbekken, dette hadde nok vassdrevne belger. Einar Steimoeggen omtaler anlegget i

Erling Flaten påviser mulige rester etter dam ved Kjølldalsbekken. Foto: Halldor Nyeggen.

bygdeboka og Erling Flaten klarte å spore det opp att. Daterte anlegg i Sølndalen skriver seg fra 1455 til 1645.

Stadnamna Blestermyrene og Blæsterdalen forteller også om blestring

Kølbrenning

For å framstille jarn måtte en ha køl. Brenning av køl brent i groper ble avløst av milebrenning. Kølbrenning i miler fikk et voldsomt oppsving når gruve drifta og smelthyttene ble etablert fra 1630-åra. Bergverkene hadde enorme behov og dreiv opplæring. Spora etter denne aktiviteten, kølbotnene, er lette å finne. På litt flate og tørre moer, gjerne på en satta opptil 8-900 m o h fins det sirkelformede måssåklede voller, med små grøfter, hull i ytterkant, 8-12 meter i diameter. Milene ble reist, som et spisstelt, tekket med never, torv og brent. Når de ble revet ble tekkinga liggende igjen som en voll. Et annet lett kjenne-tegn er jo at jorda er helt svart, kølbøss, ofte ser en også trekølrester.

I Alvdal er det registrert 2150 kølbotner, svært mange av disse ligger på Strand, omtalt som Langstrand, et sammenhengende område over til Hånestad, dessuten i Aumdalen og Søndalen. Hovedmottaker av køl ble etter hvert Lovise Hytte på Plassen, men det ble også kjørt videre nordover.

Garden og setra

At setra er et innholdsrikt kulturminne, ser vi fort. Det er rikelig med konkrete spor, men her som mange steder ellers spiller også tradisjonene, den immaterielle kulturarv, en stor betydning. Verdien av setra og utmarka viser seg tydelig i bebyggelse og spor etter virksomhet. Setra og utmarka var en forutsetning for gardsdrifta. Hvor og når ble setra anlagt? En ser at de eldste garda, etablert på 1600-tallet, ganske umiddelbart fikk seg seter, gjerne langt til fjells, som innerst i Søndalen med Breisjøseter, Flatsetra, Follandsvangen, Langsetra og dessuten i Aumdalen. Det er ikke snakk om noe suksessivt framrykk, slik at de yngste gardene måtte lengst til fjells, snarere tvert om.

For å utnytte utmarka best mulig hadde gardene flere setrer. Vårsetra låg ganske nær garden, på en solvendt plass, bart og gras tidlig. Ved St Hans var det dags å flytte til fjells, til fjellsetra. Eldre gardar kunne ha to fjellsetre. Setrene var nokså mye på salg. Bøndene var stadig på jakt etter de beste beitene. Til tross for Alvdal vestfjell og østsida av Glåma, har Alvdal begrenset med gode beiteområder. Alvølene søkte seg derfor også til andre beitetrakter, framfor alt Einunndalen.

Litt om bebyggelsen

Å.O. Vinje skriver i Ferdaminne: *Det beste ved det østerdalske Stell er Sæterstellet, for i dette er her endaa best i det heile Land...Paa dei gode østerdalske Sætrar var Sæterbudi afdeild i tri Hovudrum, og det var i ei gang i Midten som Arbeidsrum for Kjerling og slikt nokot og so liksom til Forstova; og so var Mjølkebudi med Radir for Mjølketrog og Kollur og Smør og Ost, alt drivande kvitt og med Jordgolv elder flate Steinar for at halda det kaldt; og so var det Daglegstova med Skorstein og Sængir; der var Golvet skurert reint som til ei Prestestova og strøytt med Bar; og so var det ein Kove til Sængerum.... Og so var det Stabur for Kjøt og slikt, som kunde gjeva Afsmak af seg. Det var Fjos og slikt nokot, alt liksom paa ein full Gard heime berre alt var mindre..... Høysel elder Høyløda er der no paa alle Sætrar, naar der er Slaattevollar, som det vanlegt er; men ogso denne Høyløda var best paa dei østerdalske Sætrane” Men Vinje var ikke imponert over plassvalget for setrene, bøndene” lagde sine hus paa Steinbakkar og kaldsur Jord. At grava mange og djupe Veitur synest vera det siste, Folk læra baadi heime paa Garden og burte paa Sæteren”.*

Vinjes beskrivelse av bebyggelsen gjelder fremdeles, sjøl om vi ikke må gløkke at det var storbøndene i Stor-Elvdalen Vinje tok inn hos. Beskrivelsen passer godt slik setrene også er i dag, godt 150 år seinere. Vinjes og andres observasjoner tyder på at vi må tilbake til slutten av 1700-begynnelsen av 1800-tallet for å finne andre måter å bygge og plassere seterhusa på.

Mer om husa og arbeidet på setra

Bygningsmaterialer, tømmer og bord,

Typiske seterstuer, med skjæle på midten enten i tømmer eller reisverk. Begge ved Atnbrua.

Seterfjøs i tømmer (Aumdalen) og stein (Øverdalssetra).

måtte fraktes fra bygda, men somme tider var det gjenbruk av gamle hus. Det var ikke mye bygningsmaterialer å finne i setertraktene. Bare unntaksvis var det tilgang på stein som kunne brukes til bygging. Vinje beskriver den klassiske seterstua, inngang i skjæle på midten, med seterstue mot sør og sola og bua mot nord og skyggen. Men vi finner også noen seterstuer av eldre type med inngang i gang, forgang, med dør til seterstua og et lite kammers bak gangen. Der forholda låg til rette for det ble det

gravd og murt kjeller under seterstua med utvendig inngang.

Fjøset var også i tømmer, tømmerlengden ble utnyttet med inngang i gavlen. På større setrer med to tømmerlengder. Det var nokså vanlig at to fjøs ble satt mot hverandre, med et skjæle i mellom, for ku og geit, mens ungdyra kunne ha et eget fjøs, baggfjøs. Noen hadde også eget saufjøs. I gavlveggen var det møkkglugge, etter hvert var det noen som fikk møkk-kjeller. Steinfjøs er sjeldne.

Mjølka måtte fraktes til nærmeste sikre oppkomme for avkjøling. Her ble det satt opp et enkelt hus, kanskje kombinert med kokhus, som like gjerne var et hus for seg, i nærheten av seterstua, om ikke seterstua og skjælet ble brukt. Smør og ost ble lagret, som Vinje beskriver, i bua.

Det gikk mye ved, så en skulle tru at skålen var et viktig hus, slik var det også mange steder, men ofte kunne også vedhaugen ligge under åpen himmel.

Det gjaldt å sanke så mye for som mulig, slåtten på setra var viktig. Setervangen ble inngjerdet, men ikke minst ute i utmarka var det slåtteng som det ble hegnet om. Spor etter slåtten finner en. Høyet ble hatt i løa eller satt i stakk og vinterhesje. På mange slåtteng kan en finne spor etter botn, "golvet" i stakk og hesje. Løa skulle ha bra gjennomtrekk, så da var bjørketømmeret brukendes. Mange små enkle løer ble laftet eller satt opp i grovt reisverk. Løa var også et nyttig krypinn når det ble dårlig vær eller når en ville trekke seg vekk og slappe av. Mange brukte tida til å skrive på veggen, navn og årstall, men også betraktninger og ønsker: "Jeg vil danse med eder jenter". En må være forsiktig med slike inskripsjoner, også med dagens supplement.

Ikke alt arbeid satte spor i landskapet, men det ble slått storr, til for eller sengefull, sanket ris, løv og gjerdefang. Det ble hentet mye måsså i Sølknletten, noen kunne gjøre det i nærheten av setra, mens andre hadde måssåtak lenger til fjells med egne overnattingsbuer, der vi kan finne rester av måssåkasser, harker og måssåkølfat. Alvdal vestfjell var måssåfjellet også for bønder lenger nord i bygda.

Over: Steingjerde, Breisjøsetra.

Under: Læring gjennom leik: barna øvde seg på steinmuring. Mjovassdalen.

Gjeting ble brukt, men likevel var det nødvendig med inngjerding av setervangen. Gjerde krevde også mye materialer, så en prøvde å bruke det en kunne finne i nærheten. Da ble det steingjerde eller risgjerde med jordvoll, stein og ener. Rajegjerde og skigard ble også brukt. Ikke minst skigarden krevde mye materialer.

Barna var med på setra. Det var nok av arbeid og nytte de kunne gjøre, men det ble også tid til leik og moro. Da ble det ofte bygd lekesetrer, en lekte de

voksnes arbeidsliv, grov eller murte i stein fjøs og seterstue, med kongle-, stein- eller beinkrøtter.

Mye og hardt arbeid på setra, men likevel fritt og fint. Det var folksomt på setrene, så ikke minst ungdommen benyttet anledningen til å treffes på faste danseplasser.

Fjellet ble også brukt til beite for dyr som ikke hadde tilknytning til setra. Spor etter gamle felegre. Ungdyr ble kjøpt opp gikk på beite hele sommeren og solgt om høsten. I seinere tid har det vært ulike tiltak for felles sau- og hestedrifter. Ikke så mye synlige spor, men vandrer en i nærheten av Hattfløyet er det grunn til å minnes kampen mellom alvdalshingsten Kong Knut og rendølenes Romulus.

Fiske

Gudbrandsdølenes tidlige bruk av området, viser seg fremdeles i bevarte buer og nøster, i navn og tradisjon. På Snødølvollen ved Setningssjøen var det fiskebruk med dyrkede voller. Tilsvarende er det ved Atnsjøen, Finnsjøen og Langtjern. Dette er en bruksrett eldre enn den faste bosettingen, og ble delvis opprettholdt i tilknytning til transportvirksomheten til Røros.

Gode fiskevatn ble også tidlig utskilt og skyldsatt, særlig knyttet til sjøene innerst i Sølndalen. Fjell- og seterressursene ble delt opp i flere eiendomsobjekter etter type ressurs. Beiterett og seterbruk en eiendom, mens fiskerett og jaktrett ble egne eiendommer med buer og nøstre.

I 1833 selger Borsen Storsteigen seter pluss "1/4 i Fiskevandet Bredsjøen", og

tre år seinere oppløses "fjellskapet i Bredsjøens Fiskevand". Nøstervollen ved Haustsjøen omtales i skogdelinga av 1886.

Jakt med borse / snare / saks

Dyregravene viser tydelig områdets verdi. Seinere tids jakt setter ikke særlig spor, men var og er av stort omfang og betydning, enten det var er med snare, saks, bruk av bås eller gevær. Voksne karer kunne ha jakt og fangst som ei vesentlig næring. For ungdom kunne snarefangst av rypen ofte være eneste muligheten til å skaffe seg noen kontanter. For mange var setra utgangspunktet. Det ble også bygd buer, "ruphus" enkle små buer av stein og tømmer, delvis gravd inn i bakken. Mange steder kan en komme over tomter etter slike. Med økende interesse ble småvilt- og fugljakta utleid, ofte for mange år til faste jegere fra byen. På mange setrer ble det da bygd romslige jakthytter.

Jakttrofeer på stabbursveggen. Utti.

Elg og reinsjakt

Viktigste jakta for rettighetshaverne var jakta på rein og elg. Betydningen kan vi se på stabbur rundt Sølnekletten. Mange steder er det tett med trofeer, også en og annen bjørnskalle.

Skogen

I skogen finner vi et utall kulturminner, skapt over lang tid. Det er spor som viser nærmiljøets bruk, men også de store økonomiske interessene som etter hvert kommer inn. Det var behov for byggevirke og materialer, i bygda og på setra, dessuten råstoff til ulike produkter. Utover 1600-tallet økte behov og mulighet for å levere tømmer og trelast sørover og nordover til bergverka, styrt av ulike virkemidler.

Skogsområder ble kjøpt eller leid for et visst antall år for uthogst. Spor etter tidlig drift fins.

Skogsarbeider og hest måtte ha husvære. Ljørbua, ble ofte satt opp av hoggerne på stedet, sammen med en enkel stall, om ikke hesten måtte stå under ei lurvegran. Krava ble større og ljørbua fikk ovn. Etter hvert kom det større, romslige brakker, avhengig av driftas størrelse. Svenskbrakka, fellesbrakke med kokke ble tatt i bruk. Det ble også anskaffet lemkoier, lemmer som ble skrudd sammen på stedet, mens en andre steder satset på en kombinasjon med stall i første og oppholdsrom i andre, og utnyttet varmen fra hestene.

Største parten av tømmeret ble fløtt videre til foredling, med Glåma og Atna som de store fløtervassdraga. Særlig langs Atna, er det mange spor, med fløting fra 1709 i nedre del, nokså snart

Enkel skogsbu. Hanestad.

Lemkoie. Sagbekken i Alvdal.

Skogsbu med stall. Alvdal.

også øvre del. Også i de mindre vassdraga ble det fløtt, sjøl om det kunne være vanskelig nok. Bare småkvanta ble tatt inn til de lokale sagbruka for lokal foredling. I fossen ved Atnbrua var det sag allerede i 1760. I 1916 ble det bygd ny dam med inntak for turbinen til Atnebroen Sag & Høvleri, innkjøpt 1914 på verdensutstillingen i Oslo.

Spor etter sager og kverner fins i de fleste elver og mange bekker.

Elvene ga kraft, også etter hvert elektrisk kraft, Sølna Kraftverk ble satt i drift i 1916, mens lyshuset ved Atnbrufossen ble bygd under krigen.

Tjurrubrenning

Tjurrukjell. N. Straumbu.

Skogen og tjurrubrenninga hører sammen. Kølbrenning er kjent langt bakover, sannsynlig også lang tradisjon med tjurrubrenning. Tjurrua var et viktig og verdifullt produkt, solgt eller brukt som bytemiddel. Aktiviteten måtte foregå der det var tilgang på råstoff, oftest i tilknytning til garden. Særlig i Atndalen er tjurrukjellen et mar-

kant innslag, oppmurt i stein, nesten som en grunnmur, tilnærmet sirkelformet. Her ble mila reist. En enklere variant er tjurrudalen, mer gravd ned i hellende terreng.

I nyere tid var det industriell framstilling av tjurru flerre steder.

Bergverk / gruver

Trondheimsfeltet med malmførende skiferbergarter berører Alvdal vestfjell, fra Baugsberget og vestover. Det betyr at en finner malm her. Dessuten er det i samme området elver / bekker som ga kraft til blåsebelger og knuseverk. Mange spennende kulturminner forteller om en omfattende virksomhet.

Slagghauger ved Lovise Hytte ved Sølna med Sølna kraftverk i bakgrunnen.

Rester av oppgangssag med overfallshjul i Sagbakken. Nordøsterdalsmuseet nr. 46220.

I Baugsberget og i Gruvåsen ved Gammelsetra finner vi de første koppergruvene. Slagghaugene ved Lovise Hytte ved Sølna forteller klart at dette var en av de eldste og viktigste smelthyttene i regionen. Malmen kom fra ulike gruver i Alvdal og særlig Folldal, med veg direkte fra Folldal. Lovise Hytte ble også en viktig del av Røros-verket og mottaker av mye trekøl.

Ved Sagbekken i Grimsbu er det murer og konstruksjoner etter et stort malmknuseri knyttet til Folldal Verk, det såkalte Monsens minne, etter Chr. Monsen på Linnerud i Kristiania, en av Verkets eiere. Med ny gruvedrift i Folldal ble taubanen anlagt, i en trase litt sør for den gamle vegen over Haustdalen. Taubanen var i drift fra 1907 til 1967, revet i 1969, men traseen syns ennå som ei gate i skogen, sammen

med mange andre spor.

Det er også andre, mindre spor etter anna bergverksdrift. I Reinslia ble det tatt ut kleber, mens det i Plasslia var kalksteinsgruve. Rester etter ovnen finns ved Litrøa. På Svartbekk-kjølen ble det forsøkt med hellebrott på sparagmittskifer.

Reiseliv/ turisme

Mer tid til rekreasjon og ferie, sammen med moderne framkomstmidler, førte også turister, ferierende, til området. Nyttetrafikken forbi Atnbrua, til og fra Røros, var av stort omfang og en spore til noe mer. Flere gardar tok etter hvert mot reisende på denne strekningen og bygde deretter.

Når kom så den første turisten? Fra

Hovedbygningen på Utti, Atnbrua.

1840 økende interesse for fjellet. Det var Rondane som trakk de første turister i dette området, med første kjente bestigning av Rondslottet i 1874. Med Rørosbanen i 1877 og togstopp på Atna, kommer turistene. Forlaget Chr. Tønsberg gir i 1879 ut Illustreret Haandbog for Reisende og anbefaler tog til Atna med mulighet for "Kvarter" på Brænd, Utti, Nettet og Straumbu. Vi ser at det særlig er Atndalen som prøver seg på reiselivet og det bygges nye og romslige bygninger på flere gardar. På Utti bygges det ny hovedbygning i 1891 og på nordre Nettet kommer det ny bygning 1905, som utvides i 1928.

Ikke mange områder fikk slik markedsføring som Atndalen takket være "Vinternatt i fjellene" av Harald Oskar Sohlberg. Det startet med en skitur i mars 1899, han kom så tilbake flere

ganger og tok inn på Utti, nordre Straumbu, Midt-Nettet og Amperhau- gen. Det var en lang prosess, bildet ble utstilt i 1914. Fridtjof Nansen bidrog også med boka Friluftsliv ved Rondane og Sølénfjell (rett nok i Rendalen) som kom i 1916.

De andre bygdene viste også litt utnyttning av den gryende turismen. Det var ofte kjerringa som låg på setra, så det var ikke aktuelt å satse på turister heime på garden. Men på setra var det mulig å få til en kombinasjon. En kunne leie ut rom til bofaste turister eller ta imot fotturister som fulgte rutene på setra. De fikk frokost når fjøs- stellet var gjort og middag, enten før eller etter fjøsstellet. Den vanligste ruta var gjennom Alvdal vestfjell til Atnbrua, med mulig variasjoner til Hanestadny- setra eller Stadsbuøyen og Straumbu i

Follandsvangen. Mange husker med takknemlighet serveringa der, og Herborg Liens sviskegrøt med fløte!

Atndalen. Flere setrer i Alvdal, startet på begynnelsen av 1900 og utviklet seg gradvis.

Under krigen var setrene i Alvdal vestfjell populære. Det ser en ikke minst i gjesteboka på Breisjøsetra. Fra 1960 dabbet interessen av og turistsetrene stengte. Nå er det bare Breisjøsetra som eksisterer, men nå uten kuer. Breisjøseter tok imot turister fra omkring første verdenskrig og bygde turisthytte i 1925. Etter et opphold var det nyåpning i 1972 og nybygg ti år seinere. En enkel veg for nødvendig transport ble anlagt i 1988.

DNT viste også interesse for Alvdal vestfjell, med merking av stier, som ofte fulgte tidligere tråkk. Etter hvert ble det også opprettet samarbeidsavtaler med setereiere om etablering av sjølbetjente hytter. I Stor-Grytdalen, der det nå er sjølbetjeningshytte, var det tidligere se-

terfolk som tok mot gjester, stien ble merket i 1946 med avstikker til Hane-stadnysetra.

Videre utvikling av reiselivet skjer særlig i Sollia. Nordre Enden, seinere Enden pensjonat, nå Rondane gjestegård, tar imot turister tidlig med eget bygg i 1928/29 og flere seinere. Atnasjø kafe kommer i 1950, første huset er ei lemrakke fra krigsfangeleiren på Løset, deretter Fjelltun turistheim 1952, feriested for Hamar Jern og Metallarbeiderforening fra 1975 og Rondetunet turistgard på Nordre Havn i 1973.

Det kommer også turister som vil ha egne gardar med utmarksrettigheter. C. M. Guldberg ferierer på Sør-Nettet fra 1880 og kjøper garden i 1879, mens ingeniørmajor Kristian Kornelius Hagemann Brandt kjøpte Slåbumoen i 1892.

Ved århundreskiftet kommer de første hyttene ved Haustsjøen i Alvdal, der det seinere er oppført mange hytter, tilbaketrukket i forhold til Langsetra. Sollia også tidlig ute, Atnestua bygd 1917, var den første nyoppførte ferie- og fritidsboligen.

Minner fra siste krig

Under krigen var Vestfjella tilholdssted for motstandsgrupper, spesielt var Rudshytta en viktig base. Dette er markert med en minneplakett. I området kan en fremdeles finne rester etter containere som ble sluppet under krigen.

Minnebautaer

Alvdal Vestfjell er rolig, ufarlige fjell, som gir gode opplevelser. Oppe i Sølnekletten finner vi ei minnetavle knyttet til en god opplevelse "Reist af Mari Lien, Inga Ørbeck og Otto Hendriksen 22-7-1908. Enighet gjør sterk".

Men været kan bli hardt og ulykker inntreffe. I Fjellrøstvola, vest for Aursjøbekksetra står Lauritsstøtta, reist til minne om Laurits Ness 23-11-1910. Ness skadde seg på rypjakt, han ble hjulpet til bygds, men døde. Oscar P. Øien var på rypjakt i Mjovassdalen i 1904 og ble tatt av et snøras.

Avslutning

Vestfjella er et innholdsrikt område, rik på natur- og kulturopplevelse, som viser samspillet mellom naturen og livsgrunnlaget for bygdene som grenser inntil. Det er grunn til å ferdes med respekt for så vel natur som kultur.

Minnebauta over Oscar P. Øien.

Foto: Arild Alander.

Kilder

Det har vært mange forskjellige kilder. Ei viktig grunnlagskilde har vært Askeladden; Riksantikvarens database for kulturminner. Basen er i hovedsak knyttet til perioden før 1537 (fornminner) men også noe yngre materiale er lagt inn. Regionale og lokale registreringer i offentlig og privat regi er også benyttet, særlig for Alvdal, Folldal, deler av Hanestad, supplert med feltarbeid utført av museet. For Alvdal sin del ble det utarbeidet et eget kulturminnekart i forbindelse med revidering av kommuneplanens arealdel.

Av viktige kilder må nevnes: A. O. Vinje: Ferdaminne frå sumaren 1860, utgitt 1861. Bjørn Brænd: Sollia, 3 bind. Halldor Nyeggen: Kulturminner i utmarka i Alvdal (basert på registrering som han og Erling Flaten har gjort). Bjørn Wegge: Fjelljegere. Dessuten Wegges registrering av ryphus, Leif Braseth: Den store malmåra og Veidemann i en brytningstid. Per Arnfinn Bergebakken: Sætrer i Alvdal vestfjell. Stein Wardenær og Jørgen Streitlien: Sætrer i Haustdalen. Arne Espelund: Ole Evenstad – Liv og virke, inneholder også: O. O. Evenstad "Fra Myr-Malm til Jern og Staal", Bondejern i Norge og Fra berggrunn og jordsmonn i Rørostraktom.

Dessuten: opplysninger fra Grimsbu Gard og Grendeutvikling, Anton Brænd, Jo Øvergaard, Ole Anton Brænd, Ola Blæsterdalen, John O. Bakken, Halldor Nyeggen, Erling Flaten, Anders Flaten, Leif Gunnar Bjørke, Erling Øvergaard, Sverre Oskar Øverby m. fl.

Der ikke anna er nevnt er forfatteren fotograf.